

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЦИФРОВИХ РЕЧЕЙ В КОНТЕКСТІ ВІТЧИЗНЯНОЇ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

LEGAL REGIME OF DIGITAL THINGS IN THE CONTEXT OF THE DOMESTIC CONCEPT OF PROPERTY RIGHTS

Сліпченко С.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Харківський національний університет внутрішніх справ

Сліпченко А.С., к.ю.н.,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Харківський національний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено теоретичному осмисленню правового режиму цифрових речей, як об'єктів цивільних прав. Встановлено, що в результаті доповнення поіменованого переліку об'єктів цивільних прав та встановлення для них правового режиму речей між законодавчим підходом та традиційною доктриною цивільного права України виникла невідповідність, що створює проблеми для правореалізації та правозастосування вищенаведеної норми. Очевидно, що подібна невизначеність потребує ревізії існуючих на даний момент юридичних знань та їх змісту та вказує на актуальність дослідження. Адже система правових знань, як ніяка інша, з точки зору формальної логіки, повинна бути внутрішньо несуперечливою, бо інакше вона стає практично незастосовною. На основі проведеного дослідження зроблені висновки, встановлення для цифрових речей режиму права власності (режиму речей) суперечить вітчизняній концепції права власності. Більш того, в такому встановленні немає необхідності, оскільки для всіх елементів, які наповнюють зміст поняття цифрової речі, вже давно встановлено свій, характерний саме для них правовий режим. Обґрунтовується, що твердження про те, що, згідно з українською концепцією права власності, об'єктами права власності можуть бути як тілесні, так і безтілесні речі є хибним. Сучасне вітчизняне законодавство не застосовує таку класифікацію. Більше того, її використання навіть у дослідницьких цілях є методологічно неправильним, оскільки створює передумови для хибних висновків на основі підміни понять. Встановлення для цифрових речей режиму права власності (режиму речей) стало не правовою реальністю, а створило правову невизначеність. Водночас норма не може вважатися законом доти, доки її не буде сформульовано з достатньою чіткістю, зрозумілістю та ясністю. Іншими словами, нормативні приписи закону, які не відповідають конституційному принципу верховенства права в аспекті вимоги юридичної визначеності, не можуть вважатися «правом» у державі, керованій верховенством права. Тому норми щодо цифрових речей, введені до Цивільного кодексу України є «мертвими» нормами.

Ключові слова: об'єкти цивільних прав, цифрові речі, майно, правовий режим, юридична особа, майнові права, майнова відокремленість, товариство, статутний (складений) капітал.

The article is devoted to the theoretical understanding of the legal regime of digital things as objects of civil rights. It was established that as a result of supplementing the named list of objects of civil rights and establishing a legal regime for them, a discrepancy arose between the legislative approach and the traditional doctrine of civil law of Ukraine, which creates problems for legal implementation and enforcement of the above norm. It is obvious that such uncertainty requires a revision of the currently existing legal knowledge and its content. After all, the system of legal knowledge, like no other, from the point of view of formal logic, must be internally consistent, because otherwise it becomes practically inapplicable. On the basis of the conducted research, the conclusions were drawn that the establishment of a regime of property rights (regime of things) for digital things contradicts the domestic concept of property rights. Moreover, there is no need for such an establishment, since for all the elements that fill the meaning of the concept of a digital thing, a legal regime specific to them has long been established. It is substantiated that the statement that, according to the Ukrainian concept of property rights, the objects of property rights can be both corporeal and incorporeal things is false. Modern national legislation does not apply such a classification. Moreover, its use even for research purposes is methodologically incorrect, as it creates the prerequisites for false conclusions based on the substitution of concepts. Establishing a regime of property rights (the regime of things) for digital things has not become a legal reality, but has created legal uncertainty. At the same time, a norm cannot be considered a law until it is formulated with sufficient clarity, comprehensibility and clarity. In other words, normative prescriptions of the law that do not comply with the constitutional principle of the rule of law in terms of the requirement of legal certainty cannot be considered "law" in a state governed by the rule of law. Therefore, the norms regarding digital things introduced into the Civil Code of Ukraine are "dead" norms.

Key words: objects of civil rights, digital things, property, legal regime, legal entity, property rights, property separation, corporation, statutory (composite) capital.

Постановка проблеми. Цифрові технології настільки увійшли в повсякденне, професійне, творче життя нашого суспільства, що навіть стала панівною думка про виникнення цілого цифрового середовища. Як реакція України на такі процеси, перелік поіменованих об'єктів цивільних прав було доповнено цифровими речами, а в ч. 2 ст. 179-1 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) запроваджено загальне правило застосування до них положень про речі. Іншими словами, для них встановлено правовий режим речей, до якого входить і режим права власності, якщо інше прямо не передбачено законом або не впливає з їх сутності. Водночас цифрові речі є нематеріальними, а традиційна доктрина цивільного права України базується на тому, що об'єктами права власності можуть бути лише матеріальні блага.

Таким чином, між новаторським законодавчим підходом і традиційною доктриною цивільного права виникла

невідповідність, що створює певні проблеми для правореалізації та правозастосування вищенаведеної норми.

Стан дослідженості проблеми. На сьогодні у теорії цивільного права відсутнє єдине бачення правового режиму цифрових речей. Усі існуючі точки зору умовно поділимо на дві групи. Перша об'єднує ті точки зору, які базуються на пропріетарній концепції. Друга – на запереченні першої.

Базуючись на пропріетарній концепції, Р. Еннан виходить із того, що на цифрові речі виникає специфічне право власності [1, с. 53], тобто виникає режим речей. Подібної думки дотримуються й інші науковці в Україні [2, с. 82–88; 3, с. 264–267; 4; 5, с. 247–252]. К. Хант також стверджує, що віртуальна власність має багато характеристик, притаманних саме традиційним об'єктам права власності [6, с. 172].

Є. Мічурін у своїх наукових пошуках доходить висновку, що цифрові речі не є класичними об'єктами права

власності, але встановлення для них режиму речових прав можливе [7, с. 25–26, 28]. Подібної думки дотримуються А. Райна та В. Мілаш, характеризуючи цифрові речі як кіберфізичні об'єкти. Стверджується, що вони кидають виклик ортодоксальним концепціям права власності. Останні мають враховувати появу нових об'єктів і поширювати на них режим права власності [8; 9, с. 21]. Однак ця позиція вимагає додаткових пояснень стосовно того, чому до розглядуваних благ має встановлюватися саме режим речей, а не, наприклад, об'єктів інтелектуальної власності, інформації, майнових прав та інших нематеріальних об'єктів цивільних прав.

Всупереч предстваникам пропріетарної концепції, С. Глотов, досліджуючи об'єкти авторського права та вплив на них цифрових технологій, у своїй праці доходить висновку, що надання об'єкту цивільних прав цифрової форми не створює нового об'єкта з новим правовим режимом [10, с. 14]. Але згаданий правник досліджував лише одну зі складових цифрової речі. Найповніше та більш категорично з цього приводу висловились У. Корнмаер та Е. Барановські, які звернули увагу на те, що необхідно чітко розрізнити самі дані, які, на їхню думку і є цифровими (віртуальними) об'єктами приватних відносин, та їх носії, які є матеріальними. І правовий режим кожного з них необхідно розглядати окремо. При цьому дослідники зауважують, що положення про речі не можуть застосовуватися до нематеріальних благ [11].

Очевидно, що перелік існуючих точок зору можна було б продовжувати. Разом з тим, навіть вищенаведене вказує на те, що з'ясування правового режиму цифрових речей потребує подальших наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження. Метою цього дослідження є виявлення можливості застосування до цифрових речей таких положень про речі, як режим права власності. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступне завдання: встановити здатність (нездатність) цифрової речі, відповідно до вітчизняної концепції права власності, бути об'єктом права власності.

Виклад основного матеріалу. Правовий режим – це нормативно встановлені правила щодо можливості або неможливості вчинення з об'єктами цивільних прав певних дій, що тягнуть за собою відомий юридичний результат. Він встановлюється не для благ як таких, а для осіб, які вчиняють стосовно цих благ різні юридично значущі дії. Тобто встановлення правового режиму речей – це визначення нормами права типової (ідеальної) моделі правовідносин, в яких між суб'єктами передбачається певні правові зв'язки (права та обов'язки) щодо тих чи інших благ.

Як справедливо зазначається в юридичній літературі, правовий режим об'єктів цивільних прав напряму залежить від їх природних і соціальних властивостей [12, с. 192].

Раніше нами вже обґрунтовувалася думка, що ті правовідносини, які виникають «у цифровому середовищі», повністю охоплюються традиційними видами цивільних правовідносин і не є новими. Цифрова річ, у свою чергу, не є новим об'єктом цивільних прав. Це лише нова та додаткова назва вже давно відомих і навіть традиційних об'єктів цивільних прав [13]. А для останніх, відповідно до їх нематеріальної природи, уже встановлено відповідні правові режими. І вони є усталеними не тільки в цивільному праві України, а й в інших країнах континентальної системи права. Причому це не режим речей. Також було встановлено, що оскільки цифрові речі є нематеріальними, а їх зміст може наповнюватися результатами інтелектуальної, творчої діяльності, інформацією, майновими правами, безготівковими грошима, бездокументарними цінними паперами, послугами, особистими немайновими благами тощо, то застосування положень про речі не відповідає сутності цифрової речі [14].

Таким чином, можна стверджувати, що правовий режим речей не відповідає ні природі, ні сутності цифрових речей, а значить, застосування до них положень про речі, як це передбачено ст. 179-1 ЦК України, не залежить від їх природних властивостей і сутності. Разом з тим, якщо сприйняти зроблений нами висновок за істинний, то єдино можливою залишається думка, що законодавче встановлення режиму права власності може бути пов'язане лише із соціальними властивостями розглядуваних благ. Але така думка також видається безпідставною.

Зважаючи на те, що сутність цифрової речі становить собою сукупність результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, майнових прав, безготівкових грошей, бездокументарних цінних паперів, послуг, особистих немайнових благ тощо [14], то не буде помилковим твердження, що всі цифрові речі наділені соціальними властивостями. Так, наприклад, не викликає сумнівів та роль, яку відіграють у сучасному високотехнологічному та інтелектуально розвиненому суспільстві об'єкти права інтелектуальної власності. Тому їх соціальні властивості очевидні. Більш того, не тільки національні правові системи окремих країн, а й міжнародне право розглядають право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості як одне з основних прав людини. І це також вказує на його соціальне значення. Не потребує пояснення і вплив інформації, засобів комунікації на суспільний розвиток у XXI сторіччі. У свою чергу, соціальна цінність особистих немайнових благ полягає, головним чином, у тому, що вони самі по собі, а також гарантії реального здійснення прав на них визначають становище особи в суспільстві, і, як наслідок, рівень розвитку самого суспільства. Освітні, медичні, юридичні послуги, а також послуги з перевезення, страхування, управління майном, фінансові та інші послуги також наділені соціальними властивостями як об'єкти цивільних прав, що вказує на їх значення для суспільства в цілому. І насамкінець, роль майнових прав, у т. ч. і безготівкових грошей, бездокументарних цінних паперів як одного з ключових об'єктів цивільного обороту для сучасного суспільства взагалі не повинно викликати сумнівів.

Таким чином, ті об'єкти цивільних прав, які наповнюють зміст цифрових речей, мають соціальне значення у суспільстві, а значить, наділені певними соціальними властивостями. І з урахуванням їх соціальних властивостей для них уже встановлені відповідні правові режими, які не співпадають з режимом речей, режимом права власності.

Отже, встановлений правовий режим речей не узгоджується, а значить і не залежить від природи, сутності та соціальних властивостей цифрових речей, як нематеріальних благ. Разом з тим, законодавець все ж таки встановлює для них загальне правило правового режиму речей. Тому для розуміння того, чим керувався законодавець при такому встановленні, звернемося до Пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав» [15] (далі – Пояснювальна записка). А у вище наведеному документі зазначено, що ключовими критеріями, які, на думку законодавця, необхідні й достатні для виокремлення розглядуваних благ в окрему правову категорію «цифрова річ», є, по-перше, створення та існування їх виключно в цифровому середовищі, по-друге, їх майнова цінність.

Аналіз зумовленості застосування до цифрових речей пропріетарної концепції та встановлення для них режиму речей, викладеної в Пояснювальній записці, дозволяє схилитись до думки, що вона є недостатньо аргументованою. Принаймні вказівка щодо необхідності та достатності підстав для такої новели в ній відсутня. Адже майнова цінність як «ключовий критерій» виділу цифрових речей «в окрему правову категорію» (в окремий і самостійний вид

об'єктів цивільних прав) властива абсолютно всім видам майна. Тобто цей «ключовий критерій» вказує не на видову відмінність розглядуваного блага, а на родову приналежність. Щодо аргументу про «створення та існування їх виключно в цифровому середовищі», то його достатність також викликає сумніви. По-перше, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, майнові права, послуги, особисті немайнові блага створюються й за межами цифрового середовища. А значить, твердження про їх виключне існування в електронному просторі, навіть якщо такі об'єкти цивільних прав наповнюють собою зміст цифрової речі, не завжди відповідає дійсності. По-друге, характерною ознакою для всіх об'єктів цивільних прав є їх визначеність (відособленість). Вона визначає межі об'єкта. Це необхідно для чіткого розуміння того, на що поширюється суб'єктивне право й де воно закінчується, для відокремлення одного блага від іншого, найближчого, суміжного або навіть аналогічного. Способи визначеності залежать від властивостей і характеристики того чи іншого об'єкта. Це може бути здійснено: за допомогою просторових меж (наприклад, земельні ділянки, будівлі), кількісно (наприклад, електроенергія, надана через приєднану мережу), через реєстраційно-облікову процедуру вартості (наприклад, безготівкові гроші) або змісту (наприклад, винаходи, корисні моделі), через форму втілення (наприклад, об'єкти авторського права) або фактично (наприклад, ноу-хау, комерційна таємниця). Тому цифрова форма є лише одним зі способів установлення визначеності. Причому залежно від об'єкта цивільних прав вона може виконувати різні функції. Наприклад, для безготівкових грошей, бездокументарних цінних паперів – реєстраційно-облікову функцію. Для об'єктів авторського права – функцію форми втілення. Для інформації – змістовного відокремлення.

Таким чином, створення та існування блага у цифровому середовищі зумовлює лише відповідний спосіб установлення його визначеності (відособленості) та форми втілення. Сам же об'єкт – це те, що відособлюється (втілюється). І ці категорії (об'єкт та спосіб його визначеності) не є однопорядковими. Адже за відсутності відповіді на питання «що?» відособлюється, питання «як?» відособлюється взагалі не може виникнути. Тому вбачається, що факт створення та існування нематеріальних благ виключно в цифровому середовищі розглядати як необхідний і достатній ключовий критерій для виокремлення цифрових речей в окрему правову категорію потребує більш ґрунтовної аргументації законодавця. Водночас такий законодавчий підхід був позитивно сприйнятий частиною науковців України. Можливість встановлення режиму права власності на цифрові речі вони підтверджують наступним чином.

«Згідно з українською концепцією права власності, об'єктом права власності може бути як тілесна річ, так і безтілесна» [3, с. 266]. Інакше кажучи, сучасна національна система цивільного законодавства «не обмежується поширенням режиму власності лише на речі як матеріальні предмети», а поширює його й на нематеріальні блага [16, с. 67; 3, с. 266]. Вітчизняному законодавцю необхідно лише більш чітко це визнати [2, с. 86]. На їхню думку, такими об'єктами вже є майнові права, безготівкові гроші, бездокументарні цінні папери тощо [1, с. 128–129]. Відповідно, і на цифрові (віртуальні) речі, які є нематеріальними, може бути встановлено право власності [16, с. 67; 3, с. 266].

Разом з тим, з такою правовою позицією важко погодитись.

Насамперед необхідно зазначити, що поділ речей на тілесні та безтілесні в Україні відсутній, причому як на легальному, так і на доктринальному рівні. У такій класифікації немає жодної потреби. Наразі в цивільному праві України більш загальною абстракцією стосовно

речей є поняття майна. І про тілесність чи безтілесність можна вести мову лише щодо майна або ще більш загальної абстракції – об'єктів цивільних прав. Для вчення про речі ця класифікація сьогодні не має жодного значення, окрім історичного. Про це висловлювався Ю. С. Гамбаров ще в 1911 році. Сам же термін «безтілесна річ» є лише методологічним прийомом, який інколи використовують вчені для розуміння або ілюстрації того, що майнові права в юридичній конструкції «право на право» можуть виконувати функцію об'єктів цивільних прав або, рідше, для розуміння природи інших майнових нематеріальних благ.

Вбачається, що використання поділу об'єктів цивільних прав на «тілесні речі» та «безтілесні речі», в інших випадках, є методологічно неправильним. З однієї сторони, воно створює шкідливі ілюзії існування якихось особливих «нематеріальних (віртуальних) предметів матеріального світу» або «матеріальних предметів нематеріального (віртуального) світу», що саме по собі є алогізмом. Більш того, поділ об'єктів цивільних прав на матеріальні та нематеріальні (ст. 177 ЦК України) заснований на правилах дихотомії. Тому елементи розподілу мають бути не тільки повністю протилежними, а й взаємовиключними. А це означає, що думка про існування нематеріально-матеріального блага, кіберфізичного об'єкта, віртуального предмета реального (фізичного) світу або фізичного предмета віртуального світу суперечить правилам логіки. З іншої сторони, активне використання терміна «безтілесна річ» створює передумови для підміни (змішування) сучасного поняття «річ» як матеріального блага [17, с. 121–129] поняттям «безтілесна річ» як нематеріального блага. І така підміна (змішування) неминує веде до хибних висновків. Наприклад, яскраво це можна спостерігати, будуючи простий категоричний силізм¹. Ілюстрацію такого прикладу змодельємо таким чином: «якщо об'єктами права власності є лише речі (*перший висновок*), а речі можуть бути як тілесними, так і безтілесними (*другий засновок*), то безтілесні речі також можуть бути об'єктами права власності (*висновок*)».

У наведеній ілюстрації висновок лише на перший погляд є правильним. Він тільки здається логічним наслідком змісту двох попередніх засновків. Насправді ж представлений умовивід містить у собі таку логічну помилку, як «підміна поняття» [18, с. 13]. Адже в наведених судженнях-засновках поняття «речі» використано у двох різних смислах. У першому випадку (засновку) маються на увазі речі як об'єкти права власності, якими є предмети матеріального світу (матеріальні блага) [19, с. 114–118], тоді як у другому випадку (засновку) мається на увазі майно, яким є предмети не тільки матеріального світу, а й нематеріального (нематеріальні блага) [20]. Перші представляють собою лише частину останніх. Їх співвідношення може бути виражено мовною формулою: будь-які речі є майном, тоді як не всяке майно є річчю, а тим більше не всяке майно є об'єктом права власності.

Повертаючись до вищенаведеної ілюстрації можна помітити, що за допомогою такої мовної форми вираження змісту другого засновку, як «речі можуть бути як тілесними, так і безтілесними», поняття «річ» у значенні першого засновку надалі ототожнене з поняттям «майно», які насправді не є тотожними. Як наслідок – відбулась підміна сучасного поняття «річ» на сучасне поняття «майно» [21, с. 32–36] і, зокрема, на таку складову останнього, як майнові права (нематеріальні блага). А підміна поняття у процесі мислення є прямим порушенням одного з таких основних законів логіки, як закон тотожності. Суть останнього полягає в тому, що в процесі міркування не можна підміняти одне поняття іншим; не можна різні поняття

¹ Простий категоричний силізм – це опосередкований дедуктивний умовивід, що містить у собі два засновки та висновок, який є категоричним судженням [Тофтун М. Г. Логіка : підруч. ; видання 2-ге, перероб. і допов. Київ : Видав. центр «Академія», 2006. С. 114. 400 с.]

видавати за тотожні; поняття повинні використовуватися в одному й тому ж значенні, незалежно від того, скільки разів вони повторюються в межах одного й того ж конкретного міркування [18, с. 13; 22, с. 36–37]. У протилежному випадку висновок (судження), як і сам умовивід, є хибним (помилковим). У вищенаведеній ілюстрації хибний висновок, який базується на підміні понять, став можливим, на нашу думку, в т. ч. і через використання терміна «безтілесна річ», який не притаманний сучасному вітчизняному цивільному праву. Очевидно, що таке помилкове судження (хибний висновок) стає неможливим, якщо для побудови цього ж категоричного силлогізму використати традиційні для сучасного вітчизняного цивільного права терміни та поняття. Наприклад, «якщо об'єктами права власності є лише речі (*істинний засновок*), а речами можуть бути лише предмети матеріального світу (*істинний засновок*), то *істинним буде умовивід*, що тільки предмети матеріального світу (матеріальні блага) є об'єктами права власності». У цьому випадку втрачається необхідність у додаткових поясненнях хибності висновку про те, що об'єктами права власності можуть бути і предмети нематеріального світу (нематеріальні блага), адже він навіть виглядатиме абсурдно.

Таким чином, твердження про те, що, згідно з українською концепцією права власності, об'єктами права власності можуть бути як тілесні, так і безтілесні речі, є хибним.

З твердженням про те, що сучасна національна система цивільного законодавства вже не обмежується поширенням режиму права власності лише на матеріальні блага, а поширює його й на нематеріальні майнові блага, також складно погодитись.

По-перше, чинне законодавство України не передбачає, що об'єктами права власності можуть бути майнові права, як іноді стверджується вітчизняними вченими. Позиція прихильників пропрістарної концепції з цього приводу [23, с. 174, 252; 24, с. 87; 3, с. 265; 25, с. 129] була піддана справедливій критиці. Зокрема, в юридичній літературі стверджується, що у випадку віднесення майнових прав до таких об'єктів, як речі (ч. 2 ст. 190 ЦК України) та до об'єктів права власності (ст. 316 ЦК України), «має місце помилка законодавця, у якого не було жодної підстави робити такої категоричний та необґрунтований» припис [26, с. 36]. І таку новацію навіть інколи називають «помилковою» [26, с. 36], «абсурдною» [27, с. 96], «не зовсім правильною» [28, с. 106], «некоректною» [29, с. 226], «нелогічною» [30, с. 204], оскільки вона «повністю руйнує матеріальну концепцію речі в законодавстві України» [31, с. 165]. А «недотримання банальних правил юридичної техніки» ... «увінчалось некоректною фіксацією правового припису у чинному нормативно-правовому акті» [32, с. 301]. Висловлювалися й інші критичні погляди [33, с. 45; 34, с. 80]. Приєднуючись до справедливої критики розглядуваної позиції та погоджуючись із тим, що в даному випадку має місце «не зовсім правильно» формулювання законодавцем змісту норми, зазначимо, що в основі деяких точок зору прихильників пропрістарної концепції, окрім вищенаведеного, міститься й «не зовсім правильно» розуміння змісту означених норм. Тому висловимо й деякі свої думки з цього приводу.

1. Вираз «правом власності є право особи на річ (майно)...», який використано у ст. 316 ЦК України, було помилково сприйнято як таке, що в праві власності «об'єктом вважаються також майнові права та обов'язки» [24, с. 87; 3, с. 265; 25, с. 129]. Разом з тим відомо, що поняття «майно» є збірним та може охоплювати як окремі складові майна, так і всю їх сукупність. Наприклад, ноутбук як майно – це окрема річ. Готова продукція як предмет застави майна в обороті – сукупність речей. Спадщина як майно – це всі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини та не припинилися внаслідок його смерті. Підприємство як майно – це

вся сукупність майна юридичної особи (єдиний майновий комплекс), до якої можуть входити: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, права вимоги, борги, а також право на торговельну марку та інші права. Тому видається, що вираз «правом власності є право особи на річ (майно)...» у ст. 316 ЦК України повинен розумітися як такий, що правом власності є не тільки право на окрему річ, а й на сукупності речей і тварини, а не як те, що об'єктами права власності можуть бути і майнові права (обов'язки) або інші нематеріальні майнові блага. Тобто поняття «майно» у розглядуваній нормі охоплює лише такі окремі складові, як предмети матеріального світу, що містяться в його легальному визначенні, а не всю сукупність складових. У протилежному випадку законодавець би просто вказав, що правом власності є право особи на майно, тобто право на всі види майна.

Отже, висновок про те, що в ст. 316 ЦК України поширено режим права власності й на нематеріальні блага (майнові права та обов'язки), є, на нашу думку, хибним.

2. У змісті ч. 1 ст. 177 ЦК України, де наведені види об'єктів цивільних прав, і ч. 1 ст. 190 ЦК України, де вказані види майна, речі та майнові права представлені як окремі, самостійні види благ. І на це вже зверталася увага в юридичній літературі [28, с. 187–188]. А згідно з правилом логічного поділу будь-якого поняття на види, елементи розподілу повинні взаємно виключати один одного, тобто об'єми елементів поділу не повинні перехресуватися між собою. Іншими словами, кожен вид об'єктів цивільних прав, який утворився в результаті поділу за одним і тим же критерієм, не повинен (не може) входити (повністю або частково) ні до одного з уже відомих видів. У протилежному випадку елемент класифікації як самостійний вид родового поняття відсутній.

Таким чином, якщо при виявленні співвідношення між поняттями «речі» та «майнові права» за більший засновок обрати зміст ч. 1 ст. 177 ЦК України або навіть ч. 1 ст. 190 ЦК України, то можна з упевненістю стверджувати, що речі – це не майнові права, як і майнові права не є речами. Це окремі та самостійні (відмінні один від одного) види об'єктів цивільних прав.

Зроблений висновок підтверджується й у результаті системного аналізу ст. 179 ЦК України. Адже якщо речами є предмети матеріального світу, то майнові права в силу своїх природних (натуралістичних) властивостей не можуть бути (розглядатися) речами, оскільки майнові права нематеріальні. Тоді виділ речей і майнових прав у самостійні види об'єктів цивільних прав у ч. 1 ст. 177 ЦК України та ч. 1 ст. 190 ЦК України є логічним.

Якщо ж за більший засновок обрати зміст ч. 2 ст. 190 ЦК України та виходити з того, що майнові права є речами, то, відповідно до ст. 179 ЦК України, необхідно визнати їх предметами матеріального світу. Але такий висновок суперечить традиційній характеристиці даного виду майна, заснований на його природних (натуралістичних) властивостях. Якщо ж на противагу традиційному вченню про речі, яке базується на матеріальній природі речей, знехтувати такою ознакою останніх, як тілесність, і все ж таки визнати майнові права речами, то тоді втрачається законодавча логіка побудови вітчизняної системи цивільного права [32, с. 138]. Зокрема, втрачається необхідність у відокремленні майнових прав від речей (ч. 1 ст. 177, ч. 1 ст. 190 ЦК України). Адже всі майнові права є речами. Більш того, взагалі зникає потреба в понятті «майно», оскільки останнє стає тотожним поняттю «річ». Видається також зайвою і ст. 179 ЦК України, яка визначає річ як предмет матеріального світу. Разом з тим, не тільки зміст, а й самі вищенаведені норми законодавець залишив незмінними. А значить, майнові права та речі він розглядає як самостійні види об'єктів цивільних прав, що підтверджує

думку про те, що речі – це не майнові права, як і майнові права – це не речі.

Якщо все ж таки виходить з того, що об'єктами права власності можуть бути і майнові права (обов'язки), та врахувати твердження прихильників такої точки зору, що в ч. 2 ст. 190 ЦК України майнові права віднесено до неспоживних речей, то дійсно, необхідно було б дійти висновку, що майнові права є речами (безтілесними речами), на які виникає право власності. Але у такому випадку необхідно визнати, що всі майнові права є об'єктами права власності, окрім самого права власності. Причому це і майнові права інтелектуальної власності, і права в зобов'язаннях, спадкових правовідносинах, майнові права на особисті немайнові блага тощо. Але тоді в ЦК України достатньо було б залишити лише норми права власності, оскільки інші підгалузі цивільного права виявляться зайвими. Очевидно, що подібний підхід до врегулювання цивільних відносин є помилковим.

Вищенаведений аналіз дозволяє дійти висновку, що обґрунтування встановленого для цифрових речей режиму права власності, яке начебто виходить із законодавчого визнання об'єктами права власності, в тому числі й нематеріальних благ (зокрема майнових прав), базується на хибних засновках. Сама ж ч. 2 ст. 190 ЦК України створює невизначеність у праві. А, як зазначено в рішеннях ЄСПЛ [52] та рішенні Конституційного суду України [53], якщо правова норма не відповідає принципу юридичної визначеності, то вона не може вважатися законом.

По-друге, аргумент, що цивільне право вже давно розглядає об'єктами права власності такі віртуальні об'єкти цивільних прав, як бездокументні цінні папери [37, с. 9, 18, 24, 30, 196, 199; 38, с. 17–18; 39, с. 2526; 40, с. 128] та гроші у безготівковій формі [39, с. 2526; 40, с. 128; 41, с. 119–134], в т. ч. електронні та цифрові гроші, також заслуговує на критику. Незважаючи на те, що цей аргумент намагаються підтвердити приписами чинного законодавства України (наприклад, п. 13 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про депозитарну систему України» [42], абз. 3 ч. 2 ст. 20 Закону України «Про платіжні послуги» [43], Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» [44] тощо), його критика доволі широко представлена в юридичній літературі.

Зі своєї сторони зазначимо, що правники, які підтверджують даний аргумент приписами чинного законодавства, базуються на законодавчому підході до розуміння сутності права з характерними для останнього предметом, методологією, інструментарієм. Нагадаємо, що законодавство – це сукупність (система) знань про конкретні закони (підзаконні нормативні акти, рішення та ухвали суду, адміністративні акти та інші акти цивільного законодавства України), про їх зміст, історію виконання, тлумачення та застосування. При позитивному ставленні до даної галузі знань і не піддаючи сумнівам корисність їх практичного застосування, можна відзначити, що нерідко законодавство приводить науковців до нормативно-позитивістського розуміння сутності права. В загальному вигляді такий підхід виражається формулою «правом є закон» або «закон і є право» [54], а оцінка якості змісту нормативного акта відбувається за принципом: «поганий чи хороший закон, але закон – це закон». І тому, на основі законодавчого підходу, доволі авторитетним видається аргумент, що оскільки в законі написано, що майнові права, бездокументні цінні папери, безготівкові гроші є об'єктами права власності, то це стає правовою реальністю, яка не може ставитися під сумнів. Разом з тим, романо-германське право, до якого входить і право України, розвивалося на основі доктрини права [55, с. 30]. Саме вона «формулює принципи права як незаперечні

універсальні вимоги, які мають ідеальний та інформаційний характер, що визначає певну юридичну модель, і пред'являються до змісту та сутності правового регулювання, правових відносин, правової поведінки, правової діяльності» [56, с. 11]. А як зазначається в юридичній літературі, правова доктрина має похідний характер щодо юридичної науки [57, с. 65], бере свій початок у науці права [58, с. 15–16]. І такою наукою є правознавство.

Хоча обидві галузі знань (законовознавство та правознавство) пов'язані з дослідженням права, вони мають відмінності у своєму підході, методології та сфері застосування, роблять це з різних позицій. Правознавство являє собою більш широку та загальну систему правових знань, предметом яких є право як цілісний об'єкт, тоді як заковознавство фокусується на знанні конкретних актів законодавства. Тому правознавство як система знань прагне до конкретності, точності, системності правових теорій, юридичних концепцій, викладення інших теоретичних здобутків, виражених у логічно зв'язаних між собою, формалізованих термінах, категоріях, поняттях і наукових конструкціях. У континентальній системі права саме наука права через доктрину впливає на законотворчість. Зокрема, законодавці використовують доктрину при розробці та обговоренні проектів законів та інших нормативних актів. Вони лише відтворюють ті тенденції, які вже закріпилися в доктрині, і сприймають пропозиції, підготовлені нею. Насамкінець, законодавці, інші правники активно застосовують у своїй діяльності спеціальну термінологію, вироблену в правознавстві (доктрині) [56, с. 13]. У зв'язку з цим якість закону можна оцінити саме за допомогою правознавства. Адже, як стверджував Л. Еннекперус, воно і прокладає шлях для законодавства.

Оцінюючи, на основі правознавства, твердження про те, що цивільне право вже давно розглядає віртуальні майнові блага як об'єкти права власності, з посиланням на відповідні нормативні акти, в юридичній літературі вказувалось на його безпідставність.

Так, раніше нами вже обґрунтовувалася точка зору, що безготівкові гроші – це правові вимоги клієнта й кореспондуючі правам обов'язки, які фіксуються та обліковуються шляхом записів на рахунках у банківських установах [45]. Що ж стосується бездокументарних цінних паперів, то з моменту їх «обезтілеснення» вони стали лише інструментом формалізації певних прав (обов'язків), та являють собою лише обліковий запис останніх [46, с. 65]. Фактично, це форма фіксації прав з цінного паперу [47, с. 125, 127, 129, 132, 158, 353]. Тому в юридичній літературі справедливо зазначається, що безготівкові гроші та бездокументарні цінні папери не є речами, і на них не може виникнути право власності, оскільки у цих благ відсутня ключова ознака речей, а саме тілесність [48, с. 88]. Розуміння бездокументарних цінних паперів як речей базується на застарілих пропріетарних уявленнях про них як про документарні цінні папери [49, с. 169]. Рівною мірою сказане стосується й речової природи безготівкових грошей. Тому необхідно погодитись із думкою, що поширення режиму речей, а тим більше віднесення бездокументарних цінних паперів, як і безготівкових грошей, до речей є доктринально неприпустимим [46, с. 29–30].

Рівною мірою це стосується й інших нематеріальних благ.

Таким чином, твердження про те, що цивільне законодавство України вже встановлює режим права власності на такі схожі до віртуальних (цифрових) об'єктів, як майнові права, бездокументні цінні папери та безготівкові гроші, є дискусійним. І така дискусійність пов'язана не тільки з не завжди вдалим формулюванням з боку законодавця змісту тих чи інших правових норм, а й не завжди правильним розумінням їх змісту. Тому вбачається, що таке твердження не є належним аргументом для встановлення режиму речей на цифрові речі.

Твердження ж про те, що встановлення для цифрових речей режиму права власності як юридико-технічний прийом припустиме, оскільки спеціального механізму правового регулювання відносин щодо цих благ ще не існує, а потреба в їх регулюванні вже виникла [7, с. 25–26, 28], сформоване, на нашу думку, з порушенням такого закону логіки, як закон достатньої підстави. Суть останнього полягає в тому, що достовірною може вважатися тільки та думка, істинність якої достатньо обґрунтована, тобто містить у собі достатню підставу.

Дійсно, історія розвитку приватного права вже знає випадки застосування такого юридико-технічного прийому. Наприклад, такий прийом було застосовано при виникненні необхідності врегулювання відносин щодо результатів інтелектуальної, творчої діяльності та інформації. На самому початку для цих об'єктів було встановлено режим права власності, незважаючи на те, що вони є нематеріальними благами. При цьому застосування такого прийому відповідає принципам розробки приватного права, відомим ще з часів Стародавнього Риму. Це принципи консервативності та прогресивності [50, с. 439]. Суть першого полягає в тому, що перш ніж створювати якусь нову правову конструкцію, необхідно спробувати використати вже існуючу. І лише в разі, коли нові утворення (наприклад, об'єкти цивільних прав) не вміщуються в уже відомі правові конструкції, коли існуючі правові механізми не здатні належним чином врегулювати нові відносини, застосовується принцип прогресивності, тобто розробляються нові правові конструкції.

З огляду на принципи розробки приватного права, якщо навіть умовно припустити, що цифрова річ дійсно є новим об'єктом цивільних прав, то застосування консервативного принципу розробки приватного права було б логічним і виправданим. Але сама думка про те, що встановлення для цифрових речей саме режиму права власності й сьогодні може розглядатися належним юридико-технічним прийомом, видається недостатньо аргументованою. По-перше, традиція застосування пропрістарного підходу до об'єктів авторського й патентного права, яка виникла у Франції ще наприкінці XVIII століття, у зв'язку з їх нематеріальною природою, практично відразу ж була піддана критиці. Такий же юридико-технічний прийом було застосовано й до інформації, і з тих же причин він також був підданий критиці. На сьогодні більшість країн континентального права відмовились від поширення правового режиму матеріальних благ (речей) на нематеріальні у зв'язку з помилковістю такого підходу. По-друге, правові конструкції (правові режими) для нематеріальних благ (результатів інтелектуальної, творчої діяльності, інформації, особистих немайнових благ, майнових прав, послуг), які вже стали традиційними для вітчизняної цивілістики, побудовані з урахуванням їх нематеріальної природи. Тому застосування до цифрових речей не тільки режиму права власності, а й будь-якого з інших відомих механізмів правового регулювання відносин щодо нематеріальних благ, відповідало б принципу консервативності. Отже, залишається незрозумілим, чому для цифрових речей все ж таки необхідно обрати режим права власності, а не режим, приміром, права інтелектуальної власності, або інформації, або особистих немайнових благ. По-третє, вище вже зазначалося, що до змісту цифрової речі можуть входити результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, оборотоздатні особисті немайнові блага, послуги, майнові права, безготівкові гроші, бездокументарні цінні папери тощо. І для всіх цих благ уже вставлено свій правовий режим з урахуванням їх властивостей. У зв'язку з цим видається недостат-

ньо зрозумілою думка про необхідність встановлення для них режиму права власності. Прихильники цього підходу не наводять достатніх підстав того, чому, наприклад, для тих об'єктів права інтелектуальної власності, які створені та існують у цифровому середовищі, має встановлюватися режим речей, а для тих, що на папері, – ні.

Вищенаведене свідчить, що: по-перше, встановлення для цифрових речей режиму права власності (режиму речей) суперечить вітчизняній концепції права власності; по-друге, в цьому нема потреби, оскільки для кожного з елементів, які наповнюють зміст поняття цифрової речі, вже давно встановлено свій, характерний саме для них, правовий режим. Більш того, таке встановлення створює невизначеність у праві. Адже незрозуміло, наприклад, який режим необхідно застосовувати до наукової статті, яка була написана на комп'ютері та опублікована в електронному журналі. Це має бути водночас і режим речі, і режим об'єкта авторського права, чи тільки режим речі? До цивільного обороту такої наукової статті мають застосовуватися правила обороту речей чи все ж таки об'єктів авторського права? Строки та способи захисту прав на таке благо застосовувати ті, які характерні для речей чи для результатів інтелектуальної, творчої діяльності? І таких питань виникає безліч.

Наведене дозволяє схилитися до думки, що цифрова річ та її правовий режим нині стали не правовою реальністю, як іноді стверджується в юридичній літературі [51, с. 82–88], а створили правову невизначеність. Водночас, як було зазначено в рішенні ЄСПЛ, у справі «Редакція газети “Правое дело” та Штекель проти України» (Заява № 33014/05), норма не може вважатися законом доти, доки її не буде сформульовано з достатньою чіткістю, зрозумілістю та ясністю [52]. Подібну позицію висказав і Конституційний Суд України, звертаючи увагу на те, що нормативні приписи закону, які не відповідають конституційному принципу верховенства права в аспекті вимоги юридичної визначеності, не можуть вважатися «правом» [53].

Отже, можна стверджувати, що ст. 179-1 ЦК України, по суті, через невизначеність її змісту є «мертвою» нормою.

Висновки. Грунтуючись на результатах проведеного дослідження можливості застосування до цифрових речей таких положень про речі, як режим права власності, в контексті вітчизняної концепції права власності, зроблено наступні висновки:

1. Встановлення для цифрових речей режиму права власності (режиму речей) суперечить вітчизняній концепції права власності.
2. Встановлений правовий режим речей не узгоджується з природою, сутністю та соціальними властивостями цифрових речей, як нематеріальних благ. Більше того, в такому встановленні нема потреби, оскільки для всіх елементів, які наповнюють зміст поняття цифрової речі, вже давно законодавчо встановлено свій, характерний саме для них правовий режим. І це не правовий режим речей.
3. Встановлення для цифрових речей режиму права власності (режиму речей) не стало правовою реальністю, а створило правову невизначеність. Водночас норма не може вважатися законом доти, доки її не буде сформульовано з достатньою чіткістю, зрозумілістю та ясністю. Іншими словами, нормативні приписи закону, які не відповідають конституційному принципу верховенства права в аспекті вимоги юридичної визначеності, не можуть вважатися «правом» у державі, керованій верховенством права. Тому ст. 179-1 ЦК України, по суті, через невизначеність її змісту є «мертвою» нормою, незастосовною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Еннан Р. Правовий режим «віртуальної власності»: поняття, ознаки, сутність і правова природа. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 3. 2019. С. 123–131. URL: http://www.inprojournal.org/wp-content/uploads/2019/3_2019/14.pdf (дата звернення – 7.03.2024).
2. Харитонов Є. О. Вітчизняна концепція права власності перед викликами інформаційного суспільства. *Часопис цивілістики*. Випуск 29. 2018. С. 82–88.
3. Тимошенко Є. А. Проблема визначення права віртуальної власності як об'єкта правовідносин. *Часопис Київського університету права*. № 3. 2020. С. 264–267.
4. Долінська А. М. Охорона прав користувачів у мережі Інтернет : дис. ... д-ра філософії : 081 Право : Право. Хмельницький. 2021. 235 с.
5. Некіт К. Г. До питання про специфіку змісту права власності на цифрові речі. *Доктрина приватного права: традиції та сучасність*: матеріали ХХ наук.-практ. конф., присвяч. 100-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В. П. Маслова. Харків: Право, 2022. С. 247–252.
6. Hunt K. This Land is not Your Land: Second Life, Copybot and the Looming Question of Virtual Property Right. *Texas Review of Entertainment and Sports Law*. 2007. № 9. P. 172–176.
7. Мічурін Є. Об'єкти цифрових технологій та їхнє правове регулювання. *Copernicus Political and Legal Studies*. Vol. 1, Issue 3 (September 2022). С. 22–29.
8. Ajay Raina. The ownership challenge in the Internet of things world. *Technology in Society*. Volume 65, May 2021. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160791X21000725> (дата звернення – 4.03.2024).
9. Мілаш. В. С. Об'єкти інтернет-правовідносин в умовах цифровізації сфери господарювання. *Економіка та право*. 2021. № 2. С. 16–24.
10. Глотов С. Можливість застосування законодавства про авторське право до творів у цифровій формі. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 3. 2006. С. 10–15.
11. Udo Kornmeier, Anne Baranowski. Das Eigentum an Daten – Zugang statt Zuordnung. *Betriebs Berater*. № 22. 2019. URL: https://www.schalast.com/Uploads/Dokumente/Kornmeier_Baranski1.pdf (дата звернення – 5.03.2024).
12. Харитонов О. І. Правовідносини інтелектуальної власності, що виникають внаслідок створення результатів творчої діяльності (концептуальні засади) : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 346 с.
13. Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Цифрова річ як «новий» об'єкт «нових» цивільних правовідносин. *Право і безпека*, 91(4), 2023. С. 68–81. Doi: 10.32631/pb.2023.4.06.
14. Сліпченко А. С., Сліпченко С. О. Визначення юридично значущої сутності цифрової речі в цивільному праві України. *Форум Права*, № 1. 2024. 88–96. <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870775>.
15. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до Цивільного кодексу України, спрямованих на розширення кола об'єктів цивільних прав» : *Законопроекти*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=6447&conv=9>.
16. Некіт К. Г. Право приватної власності в інформаційному суспільстві: цивілістична теорія і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2021. 547 с.
17. Сліпченко А. С. Речі як об'єкти цивільного обороту в праві Стародавнього Риму та України. *Форум Права*. Випуск 75 (2). 2023. С. 121–129. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.7699539>.
18. Логіка: Курс лекцій / За ред. Сілаєвої Т.О. Тернопіль: ПП. Процюк, 2005. 180 с.
19. Сліпченко С. О. Річ як матеріальне благо. *Речове право: пріоритети та перспективи*. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019 / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Алерта, 2019. С. 114–118.
20. Сліпченко А. С. Визначення поняття «майно» у праві ЄС та вітчизняному праві. *Форум Права*, 2020. 61(2). С. 122–130. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883825>.
21. Slipchenko A. S. Understanding the property within the EU private law. *Legal, Economic Science and Praxis. Journal of Law and Social Sciences*. 2021. № 1. P. 32–36.
22. Гончаренко П.В. Логіка:навч.-метод. посіб. Запоріжжя:ЗНУ, 2014. 116 с.
23. Шимон С. І. Теорія майнових прав як об'єктів цивільних правовідносин: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2014. 664 с.
24. Некіт К. Г. Особливості змісту та здійснення права віртуальної власності. *Часопис цивілістики*. 2019. № 32. С. 86–92.
25. Булеца С. Б. Віртуальне майно у метавесвіті як об'єкт цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 72 : частина 1. 2022. С. 126–133.
26. Нижний С. В. Застава майнових прав як спосіб забезпечення виконання зобов'язань: дис... канд. юрид. наук:12.00.03. В.М.Корецького. Київ, 2007. 198 с.
27. Беліков О. Особливості майнових відносин згідно з Цивільним кодексом України. *Юридичний журнал*. 2009. № 1. С. 96–97.
28. Гладь Ю. О. Правові засади обігу зобов'язальних вимог кредитора. *Наукові праці МАУП*, 2011. Вип. 3 (30). С. 103–108.
29. Яворська О. Майнові права як об'єкти цивільного обороту. *Вісник Львівського університету імені Івана Франка*. 2011. Вип. 53. С. 225–231.
30. Стефанчук Р. Десятиліття нового цивільного кодексу України: робота над помилками. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2014. № 1. С. 200–211.
31. Другова В. А. Договір іпотеки за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 233 с.
32. Ріш Ф. Регулювання майнових прав за частиною 2 статті 190 Цивільного кодексу України. *Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні науки*. Випуск 73 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2016. С. 298–313.
33. Валах В. В. Теоретико-правове обґрунтування існування конструкції «право на право» в українському і російському громадянському праві. *Вісник Одеського Національного Університету. Правознавство*. 2011. Том 16. Випуск 15. С. 41–54.
34. Спасибо-Фатеева І. Об'єкти права власності: напрями модернізації права України. *Право власності: європейський досвід та українські реалії*: зб. доповідей і матеріалів Міжн. конф. Київ : ВАІТЕ, 2015. С. 79–87.
35. Гладь Ю. О. Право вимоги як особливий різновид майна. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 186–190.
36. Ріш Ф. А. Майнові права як об'єкти заставних відносин (порівняльні аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2020. 273 с.
37. Саванець Л. М. Перехід прав за бездокументарними цінними паперами: цивільно-правовий аспект: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2013. 230 с.
38. Шимон С. І. Майнові права як об'єкти цивільних правовідносин (теоретичні та практичні аспекти) : автореф. дис. ... д-р юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. С. 17–18.
39. Erlank W. Introduction to virtual property: *Lex virtualis ipsa loquitur*. Vol. 18. № 7. 2017. P. 2525–2569.
40. Еннан Р. Правовий режим «віртуальної соборності»: поняття, ознаки, суть і правова природа. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. № 3. 2019. С. 123–131.
41. Ісаєв А. Право власності на гроші. *Право України*. № 5. 2021. С.119–134.
42. Про депозитарну систему України : Закон України від 06.07.2012 № 5178-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. № 39. 2013. Ст. 517.
43. Про платіжні послуги : Закон України від 30.06.2021 № 1591-IX. *Сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#n1249> (дата звернення: 25.01.2024).

44. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів : Закон України від 31.10.2019 № 263-IX. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. № 2. 2020. Ст. 5.
45. Сліпченко С. О. Цивільно-правовий режим безготівкових грошей. *Форум права* : електрон. наук. фахове вид. 2018. № 2. С. 133–141. URL : <http://forumprava.pp.ua/files/133-141-2018-2-----18-.pdf> (дата звернення: 26.01.2024).
46. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія. Харків : Право, 2006. 544 с.
47. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах: цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
48. Ходико Ю. Є. Спірні об'єкти речового правовідношення та їх правовий режим. *Право і суспільство*. № 6. 2017. С. 85–90.
49. Жорнокуй Ю. М., Сліпченко С. О., Жорнокуй В. Г. Корпоративні правовідносини: монографія. Харків : ЕКУС. 2021. 248 с.
50. Сліпченко С. О. Особисті немайнові правовідносини щодо оборотоздатних об'єктів : монографія. Харків : Діса плюс, 2013. 552 с.
51. Мічурін Є. О. Цифрова річ як правова реальність. *Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав у сучасних умовах в Україні», присвяченої пам'яті професора Чингізхана Нуфатовича Азімова*. Харків, 2024. С. 82–88.
52. Рішення Європейського Суду з прав людини від 5.05.2011 по справі «Редакція газети "Правое дело" та Штекель проти України» (Заява № 33014/05). *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_807#Text (дата звернення – 15.01.2024).
53. Рішення Конституційного Суду України від 1 березня 2023 року № 1-п(II)/2023 у справі за конституційною скаргою Василенка Сергія Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 6 розділу II «Прикінцеві і перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури». *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-23#Text> (дата звернення – 15.01.2024).
54. John Austin, Sarah Austin. Lectures on jurisprudence, or, the philosophy of positive law. 2 volumes, 4th ed., revised. R. Campbell (ed.). London. J. Murray, 1879. 1169 p. URL: https://books.google.com/books?id=W-S7AAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summ ary_g&cad=0#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 27.03.2024).
55. Порівняльне правознавство: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни : навч. посіб. / уклад. : І. В. Костенко. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. 113 с. URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/27360> (дата звернення: 27.03.2024).
56. Сунегін С. О. Теоретико-правова характеристика статичних та динамічних елементів в романо-германській правовій сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. С. 11. 20 с.
57. Семеніхін І. До питання про співвідношення і взаємодію правової доктрини та юридичної науки. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (74). 2013. С. 64–72.
58. Спасибо-Фатеева І. В. Доктринальне тлумачення. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 1 (40). С. 14–24.